(जीवतीति । जीव प्राणे + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) प्राणी । (यथा, भागवते । १ । १३ । ४४ ।
"अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्पदाम् ।
फल्गूनि तत्र महतां जीवो जीवस्य जीवनम् ॥")
वृत्तिः । वृक्षविशेषः । (स एव महानिम्बवृक्षः । तत्पर्य्याया यथा,—
"महानिम्बः स्मृतो द्रेका रम्यको विषमुष्टिकः ।
केशमुष्टिर्निम्बकश्च कार्म्मुको जीव इत्यपि ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वृहस्पतिः । इति मेदिनी । वे, ८ ॥ (यथा, काशीखण्डे । १७ । ४३ ।
"यस्मात्त्विन्द्रार्थनाग्निं जीवभूतोऽसि मे मतः ।
अतो जीव इति ख्यातिं त्रिषु लोकेषु यास्यसि ॥")
कर्णः । इति धरणी । चेतनः । तत्पर्य्यायः । आत्मा २ पुरुषः ३ पुद्गलः ४ अन्तर्यामी ५ ईश्वरः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, भगवद्गीतायाम् ।१३।२ टीकायां श्रीधरस्वामिपादाः ।
"तत्र क्षेत्रज्ञं संसारिणं जीवं वस्तुतः सर्व्वक्षेत्रेष्वनुगतं मामेव विद्धि ।") तस्य स्वरूपं यथा,—
"कर्म्मणा जीवरूपश्च सन्ततं तत्फलप्रदः ।
कर्म्मरूपश्च भगवान् श्रीकृष्णः प्रकृतेः परः ॥
सोऽपि तद्धेतुरूपश्च कर्म्म तेन भवेत् सति ।
जीवः कर्म्मफलं भुङ्क्ते आत्मा निर्लिप्त एव च ॥
आत्मनः प्रतिबिम्बश्च देही जीवः स एव च ।
पाञ्चभौतिकदेही स जीवः परिकीर्त्तितः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥ * ॥
(तथाच भागवते । १९ । १८४ । १७ ।
"जीवं पश्यामि वृक्षाणामचैतन्यं न विद्यते ॥")
वेदान्तमते घटावच्छिन्नाकाशवत् शरीरचित्तावच्छिन्नं चैतन्यम् । केषाञ्चिन्मते दर्पणस्थसूर्य्यप्रतिबिम्बवत् बुद्धिस्थचैतन्यप्रतिबिम्बम् । (जीवयति लोकानन्तर्य्याम्यात्मकरूपेणेति । जीव + णिच् + अच् । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६८ ।
"जीवो विनयिता साक्षी मुकुन्दोऽमितविक्रमः ।"
जीवनविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । १२ । २८८ । २३ ।
"मृते वा त्वयि जीवे वा यदा भोक्ष्यति वै जनः ॥")
जीवः, पुं क्ली, (जीव + भावे घञ् ।) जीवितम् । इति मेदिनी । वे, ९ । यथा, भागवते । १ । २ । १० ।
"जीवस्य तत्त्वजिज्ञासा नार्थो यश्चेह कर्म्मभिः ॥"
"जीवस्य जीवनस्य च पुंसः कर्म्मानुष्ठानद्वारा कर्म्मभिर्य इह प्रसिद्धः स्वर्गादिः सोऽर्थो न भवति ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥)
जीवकः, पुं, (जीवयति आरोग्यं करोतीति । जीव + णिच् + ण्वुल् ।) अष्टवर्गान्तर्गतौषधविशेषः । तत्पर्य्यायः । कूर्च्चशीर्षः २ मधुरकः ३ शृङ्गः ४ ह्रस्वाङ्गः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १४२ ॥ जीवनः ६ दीर्घायुः ७ प्राणदः ८ जीव्यः ९ भद्रकः १० प्रियः ११ चिरञ्जीवी १२ मधुरः १३ मङ्गल्यः १४ कूर्च्चशीर्षकः १५ उञ्छिरः १६ आयुष्मान् १७ जीवदः १८ बलदः १९ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । रक्तपित्तानिलक्षीणत्वदाहज्वरनाशित्वम् । शुक्रश्लेष्मविवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । बलकारित्वम् । कासवातनाशित्वम् । तस्य रूपं यथा,—
"जीवकर्षभकौ ज्ञेयौ हिमाद्रिशिखरोद्भवौ ।
रसोनकन्दवत्कन्दौ निःसारौ सूक्ष्मपत्रकौ ।
जीवकः कूर्च्चकाकारः ऋषभो वृषशृङ्गवत् ।
जीवकर्षभकस्थाने विदारीकन्दम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
प्राणकः । पीतसालः । क्षपणकः । इति मेदिनी । के, ९५ ॥
जीवकः, त्रि, (जीवति प्रभुसेवातृष्णया इति । जीव + ण्वुल् ।) सेवकः । वृद्ध्याजीवी । जीवी । (यथा, महाभारते । १३ । १४१ । ६६ ।
"वेदविद्वो ब्राह्मणो विद्वान् न चाध्ययनजीवकः ॥")
अहितुण्डिकः । इति मेदिनी । के, ९५ ॥
जीवजीवः, पुं, (जीवेन भक्ष्यक्षुद्रकीटादिना जीवतीति । जीव + अच् । यद्वा, जीवञ्जीव + पृषोदरात् साधुः ।) जीवञ्जीवपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥
जीवञ्जीवः, पुं, (जीवं जीवयति विषदोषं नाशयतीति । जीवेः खचि । मुमागमः । बहुलमिति वाहुलकात् खच् ।) चकोरपक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । ३५ ॥ (अपरः पक्षिविशेषः । विषादिविकृतखाद्याद्यैः परीक्षार्थमस्यावश्यकत्वं भवति । यथा, वाभटे सूत्रस्थाने ७ अध्याये १६ ।
"हंसः प्रस्खलति म्लानिर्ज्जीवञ्जीवस्य जायते ।
चकोरस्याक्षिवैराग्यं क्रौञ्चस्य स्यान्मदोदयः ॥")
वृक्षविशेषः । इति मेदिनी । वे, ५९ ॥
जीवत्तोका, स्त्री, (जीवत् तोकं अपत्यं यस्याः ।) जीवत्पुत्त्रिका । तत्पर्य्यायः । जीवत्सूः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
जीवत्पतिः, स्त्री, (जीवन् पतिर्यस्याः ।) सधवा । इति हेमचन्द्रः ॥
जीवत्पितृकः, पुं, (जीवन् पिता यस्य इति कप् ।) विद्यमानपितृकः । यथा,—
"अमावास्यां गयाश्राद्धं दक्षिणायनसंक्रमम् ।
न जीवत्पितृकः कुर्य्यात् कृतेऽपि पितृहा भवेत् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
जीवथः, पुं, (जीवत्यनेनेति । जीव + "शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथः ।" उणां ३ । ११३ । इति अथः ।) प्राणः । कूर्म्मः । मयूरः । मेघः । धार्म्मिके चिरायुषि च त्रि । इत्युणादिकोषः ॥
जीवदः, पुं, (जीवं जीवनं ददाति औषधादिसुप्रयोगेणेति । दा + कः ।) वैद्यः । रिपुः । इति मेदिनी । दे, २९ ॥ जीवनदातरि, त्रि ।
जीवदात्री, स्त्री, (जीवं जीवनं ददातीति । दा + तृच् ङीप् च ।) ऋद्धिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जीवद्रवं, क्ली, (जीव इव द्रवमिति ।) श्रावणिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
जीवनं, क्ली, (जीवत्यनेनेति । जीव + करणे ल्युट् ।) वृत्तिः । (यथा, भागवते । १।१३।४४ ।
"अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्पदाम् ।
फल्गूनि तत्र महतां जीवो जीवस्य जीवनम् ॥"
"जीवनं जीविकेति ।" तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ।)
जलम् । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४६१ ।
"मधुपाना इव तस्याः सखि ! मलिनं जीवनं मन्ये ॥"
जीव + भावे ल्युट् ।) प्राणधारणम् । इति मेदिनी । ने, ६९ ॥ (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । २ । ३ ।
"यावद्वायुः स्थितो देहे तावज्जीवनमुच्यते ।"
"प्राणान् हन्ति जनस्तु प्राणो जीवनं हन्ति जीवनम् ।
निमाकर्ष चारभूमौ प्राणदा जलदूतिका ॥"
इत्युद्भटः ।)
हैयङ्गवीनम् । इति शब्दचन्द्रिका । मज्जा । इति राजनिर्घण्टः । (मद्य । यथा, काशीखण्डे । २९ । ६५ ।
"जीवनं जीवनप्रायाः जमन्योत्स्ना जमन्मयी ॥")
जीवनः, पुं, (जीवयति सेवनादिना । जीव + कर्त्तरि ल्युः ।) जीवकौषधम् । वातः । इति राजनिर्घण्टः । क्षुद्रफलकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । पुत्रः । इति हेमचन्द्रः । (सर्व्वान् प्राणरूपेण जीवयतीति । जीव + णिच् + कर्त्तरि ल्युः । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ११९ ।
"वीरहा रक्षणः सन्तो जीवनः पर्य्यवस्थितः ॥"
शिवः । महाभारते । १३ । १७ । १२१ ।
"वर्णविद्जीवनो मन्त्रः शुभाक्षो बहुकर्कशः ॥")
जीवनकं, क्ली, (जीवत्यनेन । जीव + करणे ल्युट् । ततः स्वार्थे कन् ।) अन्नम् । इति हेमचन्द्रः ॥
जीवनयोनिः, स्त्री, (जीवनस्य योनिः कारणम् ।) यत्नविशेषः । स तु अतीन्द्रियः शरीरे प्राणसञ्चारकारणम् । इति भाषापरिच्छेदः ॥
जीवनहेतुः, पुं, (जीवनस्य हेतुरुपायः ।) वर्त्तनोपायः । स च दशविधः । यथा,—
"विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्षं विपणिः कृषिः ।
धृतिर्भैक्षं कुसीदञ्च दश जीवनहेतवः ॥"
इति मार्कण्डे २१४ अध्यायः ।
जीवनी, स्त्री, (जीवयतीति । जीव + णिच् + युच् ल्युः वा ततष्टाप् ।) मेदौषधम् । इति मेदिनी । ने, ६९ ॥
जीवनावासं, क्ली, (जीवनं आहन्यतेऽनेनेति । आ + हन् + करणे घञ् ।) विषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
जीवनावासः, पुं, (आवसत्यस्मिन् । आ + वस + घञ् । जीवनं जलं आवासोऽस्य ।) वरुणः । इति शब्दरत्नावली । (वारिवासिनि, त्रि ।)
जीवनिका, स्त्री, (जीवन + ठन् । टाप् । यद्वा, जीवनी + संज्ञायां कन् ह्रस्वश्च ।) हरीतकी । इति राज-